

**ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
ECOLOGICAL SAFETY OF UKRAINE AS PRE-CONDITION OF
STEADY SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT**

Козаченко Т. П.,

*кандидат наук з державного управління, доцент кафедри державного
управління для сталого розвитку Державної екологічної академії
післядипломної освіти та управління Міністерства екології та природних
ресурсів України, м. Київ*

Подано аналіз проблем екологічної безпеки, що є передумовою сталого соціально-економічного розвитку України в умовах трансформації національної економіки та визначено шляхи виходу з кризового становища.

Ключові слова: екологічна безпека, соціально-економічний розвиток, сталий розвиток, соціально-екологічна політика, безпека життєдіяльності, екологічна політика.

The analysis of problems of ecological safety is presented, by being pre-condition of steady socio-economic development of Ukraine in the conditions of transformation of national economy and the ways of way are certain out of crisis situation.

***Key words:** environmental safety, social and economic development, sustainable development, social and environmental policy, safety, environmental policy.*

Постановка проблеми. Проблема збереження життєвого середовища на планеті виступає як одне з головних джерел оновлення суспільної свідомості. Від можливостей і бажання її вирішення залежить розвиток, або згасання земної цивілізації. Людство нині вступило в якісно новий етап взаємодії з навколишнім природним середовищем, широкомасштабного використання його ресурсів. Тому при осмисленні таких глобальних і загально цивілізаційних проблем як гармонізація і раціоналізація відносин людини з природою, сталий

та екологічно безпечний соціально-економічний розвиток будь-якої країни світу, треба враховувати особливості функціонування суспільства на сучасному етапі, закономірності біосферних процесів і вплив на них інтенсивної виробничої діяльності, допустимі рівні антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище та окремі його компоненти. Крім того, за словами В. Трегобчука, слід брати до уваги ряд наріжних і концептуальних положень, що стосуються органічної єдності та нерозривності функціонування суспільства, економіки і біосфери, зважаючи, звичайно, й на потенційні відтворювальні, відновлювальні та асиміляційні можливості останньої [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні проблеми адаптації існуючих розробок до соціально-економічного виміру асиміляційної місткості території пов'язані з пристосуванням науково-методичного матеріалу до вимог вартісного аналізу і запровадженням його у державні нормативні чи програмні документи. Забезпечити вирішення цих проблем має економічний інструментарій екологічної безпеки. У вітчизняному науковому просторі над цим активно працюють О. Білоус, Б.Г. Убський, Ю. Пахомов, О. Бакав, І. Ляшенко, А. Чухно, С. Харічков, М. Долішній та ін. В Росії найбільш послідовними представниками цього напрямку є В. Іноземцев, А. Лур'є, а також М. Делягін, Д. Львов та ін. Прихильниками соціально-економічного зростання, які вважають за можливе подолати екологічну кризу синхронно із збереженням соціально-економічного розвитку є Р. Барр, К. Дойч, К. Кольхаас. На їх думку діючі ринкові механізми мають бути доповнені різними видами державного управління у сфері природокористування та екологічної безпеки.

Метою статті є аналіз проблем екологічної безпеки, що є передумовою сталого соціально-економічного розвитку України в умовах трансформації національної економіки.

Виклад основного матеріалу. Традиційно соціально-економічний розвиток і політичний устрій людського суспільства оцінювалися з точки зору реалізації або порушення права Людини. Природне середовище розглядалося як територія, політично закріплена за нацією або народом. В ході суспільно-

історичного процесу це наводило до постійного виникнення протиріч, дозвіл яких здійснювався, як правило, силовим шляхом. Можливість втратити життя в результаті війни, терору і політичної боротьби завжди була набагато реальніша, ніж скорочення її тривалості із-за забруднення повітря, води та їжі.

Тривале зіставлення Людини і Природи привело до відчуття незалежності Людини від природного біотичного процесу на Землі. Штучне середовище, створене цивілізацією, підтримувало це відчуття лише до того часу, поки масштаби її взаємодії з природним середовищем були порівнянні з процесами адаптації. В кінці другого тисячоліття, точніше, в другій половині двадцятого століття, людство вперше вийшло на проблеми взаємодії природи і суспільства в їх глобальному вимірі. Негативні зміни в живій природі надають безпосередню дію на якісні і кількісні характеристики суспільного розвитку на планеті. Бумеранг повертається не в руки, а в голову свого власника.

Шкода, що наноситься місцю існування, бумерангом б'є по Людині – невід'ємній частині Природи. Зараз людству потрібно навчитися виживати в природному довкіллі, якість якого необхідно покращувати, і більше не експериментувати з підкоренням Природи. Тобто, від споживчого стереотипу поведінки по відношенню до природи необхідно відмовитися як від самогубного, і свідомо перекласти вектор суспільного і особового світогляду на виживання разом з природним довкіллям: покращуючи її – покращувати якість власного життя. Забезпечити особистий порятунок від екологічної небезпеки – означає забезпечити екологічну безпеку країни, без якої нереальна національна безпека держави. Фактично, це – питання виживання або деградації нації [1].

Специфіка і значення екологічної безпеки в житті конкретного суспільства обумовлені його ціннісними орієнтирами і можливостями системи управління на різних ієрархічних рівнях реалізовувати цілі та виконувати завдання щодо соціально-економічного і екологічного розвитку. В управлінні стійким розвитком, що включає відношення власності, виробництва і вжитку, деградації і відновлення природного середовища, головною ланкою в сучасних умовах виступає створення системи екологічної безпеки, а також регламентація

різних видів діяльності по рівнях їх негативної дії на природне середовище. З цим багато в чому пов'язано і те, що інтуїтивно ясний термін – «екологічна безпека» по суті своїй розуміється, як система обмежень при мотивації цілей і вибору конкретних шляхів реалізації планів і проектів соціально-економічного розвитку.

Екологічну безпеку можна розглядати, як поняття, що характеризує вірогідність збереження якісних і кількісних характеристик життєвого середовища, що забезпечують оптимальні значення просторово-часових циклів відтворення процесів життєдіяльності від мікро- до глобального рівнів.

Визначення поняття «екологічна безпека» міститься у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], відповідно до якої *екологічна безпека* являє собою такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, господарчих, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

У науковій літературі екологічна безпека традиційно розглядається як складова частина глобальної і національної безпеки.

За результатами проведеного структурно-компонентного аналізу, на наш погляд, під *екологічною безпекою* слід розуміти стан захищеності природних об'єктів, життя й здоров'я людини, її майна та господарської діяльності від екологічних загроз, де всі складові природного оточення є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації.

Багатограннішими і складними є взаємозв'язки у системі «екологічне благо – споживач», якщо розглядати крізь призму ринкових відносин природу створення екологічних благ і характер їх споживання.

Але, якщо в теоретичний аналіз соціально-економічного змісту екологічних благ (крім розгляду з точки зору споживання) ввести якісні критерії та оцінки, то виникає нове поняття – *екологічна безпека*, під якою

розуміють... *«ступінь адекватності екологічних умов завданням збереження здоров'я населення і забезпечення тривало стійкого соціально-економічного розвитку»* [11, с. 80].

Варто зазначити, що для екологічної безпеки як соціально – екологічної категорії характерний ряд особливостей [11; 3]. По-перше, це – її суперприоритетність, тобто екологічна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки держави, яка повинна гарантувати поряд з військовою, економічною та особистою безпекою. По-друге, колективний характер її присвоєння. Відомий принцип – «природа не знає кордонів» – якраз і унеможливорює будь-які спроби індивідуалізувати екологічну безпеку, оскільки зменшення небезпеки для окремих реципієнтів – соціальних груп, регіонів ціною її підвищення для інших реципієнтів будуть в кінцевому підсумку безрезультативними, а звідси випливає, що екологічна безпека як благо колективного споживання не може бути об'єктом будь-якої власності: ні приватної, ні державної. Наступна особливість екологічної безпеки пов'язана з її тісною інтегрованістю в інші життєві цінності та складними процесами взаємодії з соціальними пріоритетами суспільства на окремих стадіях його розвитку. А це означає необхідність пошуку компромісів між вирішенням екологічних проблем і розв'язанням невідкладних соціально-економічних завдань.

До найгостріших проблем екологічної безпеки можна віднести нерациональні структури виробництва і споживання, що є основною причиною кризового стану навколишнього природного середовища України; існування бідних верств населення та диспропорції в економіці. Крім того зберігається сировинна спрямованість та витратний характер господарського комплексу. З цією метою здійснюється реструктуризація відповідних галузей, яка передбачає удосконалення їх структур, оновлення фондів, екологізацію технологічних процесів, впровадження різних форм власності, закриття нерентабельних підприємств, перехід до інноваційної політики

Пріоритети в сфері екології та використання ресурсів базуються на принципі гармонійності взаємодії людини і довкілля. Збалансований розвиток пріоритетних галузей економіки дасть змогу суттєво підвищити рівень зайнятості та добробут населення та забезпечити зменшення навантаження на навколишнє природне середовище. Розвиток інших галузей економіки має підпорядковуватися визначеній меті і відповідати критеріям екологічної безпеки. При цьому основою екологічної політики має бути *забезпечення оптимального співвідношення між економічним розвитком, здоров'ям населення та станом навколишнього середовища, обов'язкове врахування екологічного чинники в регіональних та місцевих планах дій.*

Еколого-економічну політику можна представити як сукупність науково - обґрунтованих принципів охорони та формування оточуючого природного середовища, що базуються на усебічному врахуванні законів його розвитку, і що передбачає оптимальну структуру виробничих сил, темпи, пропорції розвитку яких забезпечують відтворення природного середовища та гарантують суспільству економічне процвітання та благополуччя. Крім того, є тим засобом, який повинен сконцентрувати зусилля суспільства у напрямку оптимізації його природоперетворюючої діяльності та гармонізації відносин з природою. З іншого боку, це відображення фактичного змісту відповідних видів регулюючої діяльності держави та її органів у сфері економіки і господарювання, освіти і культури, права та управління.

Згідно з Конституцією України 1996р. виконавча влада має власну мету, яка відмежовує її від інших видів влади. Цією метою є фактичне управління державою. Головні цілі виконавчої влади [2, с.237]: безпека громадян, суспільства, держави; створення умов для реалізації громадами й організаціями їх прав та свобод для вільного політичного, економічного, соціального, духовного життя людей; створення умов, що сприяють благополуччю громадян, суспільства, держави, розвитку економіки тощо.

Слід зазначити, що координуючу роль в природоохоронній діяльності державних органів влади в Україні здійснює Міністерство екології та

природних ресурсів (далі – Мінприроди), до складу якого входять декілька департаментів, серед яких: юридичний департамент, департамент економіки і фінансів, департамент екологічної безпеки та ін. Для протидії руйнівним для України процесам, які також є найгострішими проблемами екологічної безпеки (складна екологічна ситуація, надзвичайно низький рівень екологічної освіти і свідомості більшості населення, надмірна експлуатація природних ресурсів, забруднення та накопичення шкідливих відходів у навколишньому середовищі), у складі Мінприроди діє Державна екологічна інспекція, основним завданням якої є здійснення державного контролю за додержанням вимог природоохоронного законодавства.

Одним з головних завдань Мінприроди є забезпечення реалізації державної політики в сфері охорони навколишнього середовища, екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також створення *екологічних передумов для сталого розвитку України*.

Важливим здобутком розроблених і офіційно затверджених стратегій, серед яких визначальну роль відіграє Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) [9], є їх відповідність принципам сталого розвитку:

- подолання бідності та підвищення рівня життя громадян України;
- забезпечення сталого ресурсозберігаючого економічного зростання, створення конкурентоспроможної ринкової економіки;
- забезпечення екологічної рівноваги, зменшення техногенного навантаження на природні екосистеми;
- збереження біорозмаїття.

На сьогодні одним з нормативно-правових актів, що визначає екологічну політику і стратегію держави, є постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. N 188/98-ВР (188/98-ВР) «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Багато положень цього документа не втратило своєї актуальності, однак в цілому він вже не відповідає вимогам

сьогодення, оскільки за період, який минув з 1998 року, відбулися значні події на міжнародному рівні, які визначили подальший розвиток екологічних стратегій, а в Україні суттєві зрушення в напрямі посилення економічної та екологічної діяльності не спостерігаються. Зазначене зумовило необхідність прийняття нового стратегічного документа на довгострокову перспективу – Стратегії національної екологічної політики України на період до 2020 року, яка враховує процеси глобалізації економіки, розвиток ринкових відносин та рішення Київської конференції міністрів навколишнього природного середовища «Довкілля для Європи» (2003 р.), Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в м. Йоганнесбурзі (2002 р.), положення ряду міжнародних зобов'язань України в сфері охорони навколишнього природного середовища [8]. Очікувані результати, які прогнозуються від реалізації Стратегії, це: усунення прямого зв'язку між економічним зростанням та погіршенням стану навколишнього середовища; впровадження дієвої системи інформування населення щодо збереження довкілля, екополітики та сталого розвитку; підвищення обсягу видатків на природоохоронні цілі з державного бюджету до рівня 3% ВВП; стабілізація та подальше зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря до рівня 4,9 млн. тонн на рік; зменшення обсягів відведення забруднених зворотних вод до рівня 2,9 млн. м³ на рік; зменшення обсягів утворення токсичних відходів до рівня 1,5 млн. т на рік; збільшення показника заповідності до рівня 10%; створення розгалуженої екомережі та припинення втрат біорізноманіття.

Поняття «сталого розвитку», з нашої точки зору, можна розглядати як сучасну найбільш поширену концепцію взаємодії суспільства і природи, якою зараз керуються передові країни світу. Сталий розвиток є узгодженням між економічним та соціальним розвитком суспільства і збереженням довкілля.

Нажаль у більшості визначень поняття «сталий розвиток», основний акцент робиться на суспільстві, а екосистема згадується мимохідь. Але, насправді, головним у розвитку суспільства є збереження при цьому саме екосистеми.

Сталий розвиток щодо розвитку суспільства означає покращення якості життя людей з таких головних напрямків:

- соціальне та економічне забезпечення;
- екологічно сприятливе середовище для життя;
- підвищення безпеки життя;
- покращення стану здоров'я.

Адже, суперечність між екологічною безпекою і соціально-економічним розвитком суспільства, в основному, розв'язується на етапі його переходу до сталого розвитку. Екологічна безпека є визначальним фактором сталого розвитку. Це можна стверджувати, тому що сталий соціально-економічний розвиток будь-якої держави, і України у тому числі, забезпечується створенням безпечного навколишнього середовища для життєдіяльності суспільства в цілому і кожної людини зокрема.

Завдання гарантування екологічної безпеки мають бути чітко сформульовані і в розгорнутому концептуальному вигляді, і як інтегральний елемент стратегії соціально-економічного розвитку. Характеризуючи це, не можна поза увагою залишити думку авторів Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції», які вважають, що невідкладними завданнями вдосконалення системи забезпечення екологічної безпеки мають стати:

- розвиток правового поля щодо реалізації механізмів у системі регулювання екологічної безпеки;
- зміцнення інституційних засад державної системи регулювання екологічної безпеки;
- розвиток системи екологічного контролю та моніторингу, запровадження системи аналізу екологічної ситуації, прогнозування, планування і здійснення запобіжних заходів щодо ймовірних факторів шкідливого впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людей;

- запровадження регіональних, місцевих та об'єктних планів дій, програм щодо охорони навколишнього природного середовища і розвитку системи регулювання екологічної безпеки;

- розроблення дійових державних механізмів інтеграції екологічної складової до стратегії та планів соціально-економічного розвитку [9].

Необхідним компонентом моделі соціально-економічного розвитку країни є комплекс гарантій екологічної безпеки, який тісно пов'язаний з економічними та соціальними орієнтирами і виступає одразу в двох іпостасях. З одного боку, він пов'язаний з своєрідними обмеженнями при розв'язанні економічних завдань, оскільки вимагає відволікання значних коштів, фінансових, матеріальних і людських ресурсів від певних видів економічної активності. З іншого боку, екологізація економічного розвитку виступає фактором прискорення процесу науки та технологій, взагалі соціальних і господарських, відтворювальних систем. Адже сучасні інформаційні технології, на погляд В. Новицького, відрізняються набагато кращими параметрами екологічності, передбачаючи такі умови життя, які меншою мірою викликають потреби в типових додаткових формах медичного обслуговування. Необхідних тоді, коли люди проживають на забруднених територіях [4].

За висновками експертів, для успішного вирішення соціально-економічних та екологічних питань держава має такі основні механізми:

1) виробничо-технічний потенціал соціально-екологічної діяльності, який включає сукупність матеріальних та духовних засобів суспільного виробництва (обладнання, технології і т.п.);

2) науково-інформаційне забезпечення, що включає в себе як самі знання про характер взаємовідносин суспільства та природи, про наслідки антропогенного втручання в природні процеси і конкретний стан як глобальної, так і регіональних та локальних соціоекосистем;

3) механізм реалізації соціально-екологічної діяльності, в тому числі економічні важелі управління виробничою природо-перетворюючою діяльністю, система правових актів, що регулюють в масштабах всього

суспільства соціоприродні відносини, соціально-екологічна культура суспільства;

4) механізм реалізації міжнародних, національних, регіональних, галузевих та місцевих природоохоронних програм.

Логічним продовженням уже висвітлених питань щодо екологічної безпеки як передумови сталого соціально-економічного розвитку, на нашу думку, є визнання того факту, що в Україні все частіше ставиться питання еколого-економічної кризи, вихід з якої не можна знайти традиційними методами управління через адміністративно-правові важелі. Нове екологічне мислення включає екологізацію економіки. Природні ресурси слід розглядати як національні економічні ресурси, що використовуються у виробництві і мають відповідну вартість, яку необхідно компенсувати. Виходячи з цього, доцільно: створити механізм визначення вартості природних ресурсів і платити за їх використання; впровадити пільгове оподаткування ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій; ввести економічні санкції за забруднення природних ресурсів.

Однак зазначимо, що конкретне застосування тих чи інших механізмів, в значній мірі, залежить від соціально-політичних орієнтирів конкретного суспільства.

Особливості сучасної глобальної екологічної ситуації примушують сучасні держави відмовитись від практики підтримання соціальної та екологічної стабільності за допомогою старих методів охорони довкілля. Запорука національної соціально-екологічної безпеки полягає в пошуках докорінних змін у взаємовідносинах з оточуючим природним середовищем, перш за все організаційних.

Головні галузеві відомства та міністерства відіграють основну роль у прийнятті соціально-екологічних управлінських рішень на національному рівні. Саме вони визначають форму, характер і розподіл впливу економічної діяльності на стан ресурсів і соціально-екологічну ситуацію, своєю політикою і бюджетами формують відновлення, розширення чи деградацію

ресурсоекологічного потенціалу й можливості планети забезпечити економічний та соціальний прогрес у поєднанні зі збереженням природних умов існування людини. Але, на жаль, для більшості з них збереження оточуючого середовища, від якого залежить вирішення проблеми гармонізації взаємовідносин суспільства та природи, не є поки що, за винятком безпосередньо відповідальних за охорону природи, серед пріоритетних завдань. Крім цього вони часто не виходять поза межі своїх вузьковідомчих інтересів і не мають достатніх повноважень для їх вирішення.

Створення моделі життєздатного суспільства потребує наукового, економічного, технологічного, політико-правового та світоглядного рівнів вирішення. Всі вони відіграють надзвичайно важливу роль і у формуванні моделі усталеного екологічного розвитку.

Отже, ситуація, що склалася, вимагає глибокого обґрунтування необхідності взаємозв'язку між усіма державами на планеті як необхідної передумови забезпечення людського роду. Щоб це майбутнє настало, вкрай необхідно створити і прийняти до виконання всім світовим співтовариствам модель (концепцію) життєздатного суспільства. Найбільш адекватною, на думку науковців (Крисаченко В., Хилько М. та ін.) є модель, що передбачає узгодженість соціально-економічного розвитку із законами природи й перехід до збалансованого природокористування, що забезпечить сприятливе природне середовище і гідний рівень життя [5].

Висновки. Підсумовуючи, слід відзначити безумовну необхідність дотримання вимог та етики природокористування як умови забезпечення стійкості соціально-економічних систем, виживання людини і збереження навколишнього світу. Іншим важливим вектором державного регулювання має бути впровадження в практику підготовки і прийняття рішень, пов'язаних із соціально-економічним розвитком, аналізу всіх вигід і втрат екологічного, соціального і економічного характеру на різних стадіях підготовки цих рішень, оцінку ризику їх реалізації; встановлення взаємозв'язків між результатами господарської діяльності та показниками екологічності виробництва, продукції,

що випускається, окремих технологій її виробництва; вдосконалення системи управління природокористуванням в межах загальнодержавної та регіональної політики соціально-економічного розвитку. Крім економічних рішень, необхідно визначити чітку стратегію щодо сприяння реалізації державних програм екологічного навчання і освіти населення. Взаємодія економіки та екології має бути спрямована на досягнення головної мети – забезпечення сприятливого життєвого середовища для всього суспільства, для цивілізації у планетарному масштабі, що можливе тільки при гармонійному підході, побудованому на гуманістичних та етичних принципах.

Література

1. Грачов В. О. Глобальна екологічна роль Росії і розвиток суспільної екологічної свідомості [Електронний ресурс] / В. О. Грачов // Державна Дума Російської Федерації, Москва, Росія. – Режим доступу: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2003/trud/tom2/111/Doc34.HTML>.
2. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади / за заг. ред. Н. Р. Нижник та В. М. Олуйка. – Л. : Вид-во нац. ун-ту «Львів. політехника», 2002. – 352 с.
3. Долішній М. І. Стратегія екологічної безпеки (регіональний аспект) / за ред. М. І. Долішнього, В. С. Кравціва. – Львів, 1999. – 234 с.
4. Інституційні основи інноваційного розвитку економіки : навч. посіб. / за заг. ред. В. Є. Новицького. – К. : КНТ, 2008. – 360 с.
5. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика. Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко М. І. Хилько – К. : Знання, 2001. – 598 с.
6. Лушкін В. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / [В. Лушкін, В. Торкатюк, Б. Кортік, А. Ачкасов та ін.] – Житомир, 2001. – 672 с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ (із змінами та доповненнями, внесеними законами України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

8. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : закон України від 21 грудня 2010 року № N 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
9. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004 – 2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції». – К. :ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
10. Трегобчук В. М. Ресурсо-екологічна безпека / В. М. Трегобчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sustainable-cities-net.org.ua/publicationshow.php?id=223>.
11. Федоренко Н. П. Экономика: свобода и солидарность / Н. П. Федоренко, Г. К. Гофман, В. Е. Дементьев и др. – М. : Наука, 1991. – 304 с.